Kovida Shloka #8 - Raghuvamsham Sarga 2 - Shloka 33

Links to the lecture and the class notes

1. Link to YouTube lecture on this shloka by Smt. Vidhya - https://www.youtube.com/watch?v=XhQnhxgZKnk
2. Link to the YouTube playlist for Smt. Vidhya Ramesh's classes on the shlokas present in Kovida - https://www.youtube.com/playlist?list=PLTWf5ZhGT361XPs_ZVFu6docp_PVxfRbF
3. Link to the YouTube playlist for Smt. Vidhya Ramesh's classes on all shlokas in Sarga 2 - https://www.youtube.com/playlist?list=PLTWf5ZhGT362dCx4-a-wqb7f7B-Fj1SKU
4. Link to the notes from Smt. Vidhya Ramesh's classes on all shlokas in Sarga 2 – https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh/ https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh2/ https://nivedita2015.wordpress.com/video-kalidasas-raghuvamsham-second-sarga-vidhya-ramesh3/

Class notes for this shloka

33. श्लोकः

मूलपाठः

तमार्यगृह्यं निगृहीतधेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।
विस्माययन्विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोरुसत्त्वं निजगाद सिंहः ।। २.३३ ।।

पदच्छेदः

तम्, आर्यगृह्यम्, निगृहीतधेनुः, मनुष्यवाचा, मनुवंशकेतुम्, विस्माययन्, विस्मितम्, आत्मवृत्तौ, सिंहोरुसत्त्वम्, निजगाद, सिंहः

अन्वयार्थः

- निगृहीतधेनुः सिंहः = येन धेनुः पीडिता सः सिंहः
- आर्यगृह्यम् = यः आर्यैः स्वाश्रयत्वेन सेव्यते, तथोक्तम् (साधुपक्षाश्रितम्)
- मनुवंशकेतुम् = मनुकुलभूषणम् (केतुवद् व्यावर्तकम्)
- सिंहोरुसत्त्वम् = सिंहः इव महाबलशाली, तम्
- आत्मवृत्तौ विस्मितं = आत्मनः बाहुस्तम्भरूपात् अभूतपूर्व-व्यापारात् आश्चर्यान्वितम्
- तम् = दिलीपराजम्

- मनुष्यवाचा विस्मायन्‌ = मनुष्यवाण्या आश्चर्यं प्रापयन्‌
- निजगाद = उवाच

अन्वयः

निगृहीतधेनुः सिंहः आर्यगृह्यं मनुवंशकेतुं सिंहोरुसत्त्वम्‌ आत्मवृत्तौ विस्मितं तं मनुष्यवाचा विस्मायन्‌ निजगाद ।

आकाङ्क्षा

- निजगाद
    - कः निजगाद ? सिंहः
        - कीदृशः सिंहः ? निगृहीतधेनुः
    - किं कुर्वन्‌ सिंहः ? विस्मायन्‌
        - कया विस्मायन्‌ ? मनुष्यवाचा
        - कं विस्मायन्‌ ? तम्‌
            - कीदृशं तम्‌ ? आर्यगृह्यम्‌
            - पुनः कीदृशं तम्‌ ? मनुवंशकेतुम्‌
            - पुनः कीदृशं तम्‌ ? सिंहोरुसत्त्वम्‌
            - पुनः कीदृशं तम्‌ ? विस्मितम्‌
                - कस्मिन्‌ विषये विस्मितम्‌ ? आत्मवृत्तौ

तात्पर्यम्‌

मनुकुलभूषणस्य सज्जनानां रक्षितुः सिंहस्य इव बलवतः दिलीपचक्रवर्तिनः पुरः रक्ष्या धेनुः सिंहेन निगृहीता । ततः पराभवं प्राप्तस्य सिंहवधाय शरम्‌ उद्धर्तुकामस्य तस्य कराङ्गुल्यः बाणमूले सक्ताः अभवन्‌ ।
अहो ! प्रवर्तमानं किमिदम्‌ इति आश्चर्यान्वितं दिलीपम्‌ इतोऽपि आश्चर्यं प्रापयन्‌ सः सिंहः मनुष्यवाण्या अभाषत ।

पदविवरणम्‌

- निगृहीतधेनुः = निगृहीता धेनुः येन सः
- आर्यगृह्यम्‌ = आर्यैः गृह्यः आर्यगृह्यः, तम्‌
- मनुवंशकेतुम्‌ = मनोः वंशः, मनुवंशः । मनुवंशस्य केतुः - मनुवंशकेतुः, तम्‌
- सिंहोरुसत्त्वम्‌ = सिंहस्य इव उरुसत्त्वः यस्य सः सिंहोरुसत्त्वः, तम्‌
- आत्मवृत्तौ = आत्मनः वृत्तिः - आत्मवृत्तिः तस्याम्‌

- मनुष्यवाचा = मनुष्यस्य वाक् मनुष्यवाक्, तया
- विस्मितम् = स्मिङ् स्मयते + क्त (कर्तरि क्त)
- विस्मायन् = स्मिङ् ईषद्धसने + णिच् (स्मायति) + शतृ (करणे)
- निजगाद = नि + गद् + लिट् प्र पु, ए. व.

अन्यविषयाः

- केतुः = द्वजः । Since a flag prominently attracts attention and is the most important factor in an army, it means 'the most prominent or chief thing in a class'
- आर्यः कः
    - कर्तव्यम् आचरन् कार्यम् अकर्तव्यम् अनाचरन्

तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्य इति स्मृतः ॥

- विस्मायान्
    - केचन विस्मापयन् इति पठन्ति । किन्तु यत्र हेतुतः (न तु कर्तृतः) भयस्य विस्मयस्य च उत्पत्तिः तत्र भी/स्मि-धात्वोः परस्मैपदमेव स्यात् (विस्मायति) । पुगागमः न स्यात् (विस्मापयते)। अत्र तु हेतुतः एव विस्मयस्य विवक्षा । अतः विस्मायन् इति साधु ।

छन्दः

- वृत्तम् - उपजातिः । इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा च इति वृत्तद्वयमपि त्रिष्टुब्भेदान्तर्भूतम् । विस्तरेण ज्ञातुं प्रथमश्लोकं वा अत्र वा https://niveditawordpress.com/chandas-2/#upajaatih पश्यतु ।

Word-Meaning

- सिंहः = The lion
    - निगृहीतधेनुः = who had seized (निगृहीत) the cow (धेनु)
- निजगाद = spoke
    - विस्मायन् = astonishing
    - तम् = him
        - आर्यगृह्यम् = who was always taken (गृह्य) by the noble men (आर्य)
        - मनुवंशकेतुम् = the most illustrious (केतु) of the manu (मनु) race (वंश)
        - सिंहोरुसत्त्वम् = whose strength (सत्त्व) was as great (उरु) as that of a lion (सिंह)
        - आत्मवृत्तौ विस्मितम् = who was astonished (विस्मित) at his own (आत्मन्) state (वृत्ति) of being paralysed

- मनुष्यवाचा = by speaking in human (मनुष्य) accent (वाक्)